

Culturele ontmoetingen in Zuid- en Zuidoost-Azië: de kunsthistorische bronnen

Oratie uitgesproken door

Prof.dr. M.J. Klokke

bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar op het gebied van
de Kunst en Materiële Cultuur van Zuid- en Zuidoost-Azië
vanwege de Stichting Akademieerstoelen Geesteswetenschappen
van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen
aan de Universiteit Leiden
op maandag 27 juni 2011.

Universiteit Leiden

Ter nagedachtenis aan mijn moeder

Mijnheer de Rector Magnificus, leden van het bestuur van de Stichting Akademieerstoelen Geesteswetenschappen en leden van het Curatorium van deze bijzondere leerstoel, zeer gewaardeerde toehoorders,

Wat had ik graag mijn prachtige onderzoeksmateriaal op een metersbreed scherm aan u gepresenteerd. Helaas, de context van vandaag biedt geen moderne visuele ondersteuning, ik citeer, 'omdat is gebleken dat deze zaal niet geschikt is voor een dergelijke presentatie'. Onder het mom van het karakter van deze zaal, lijkt de Universiteit Leiden op het *moment suprême* van wetenschappelijke vertoning vast te houden aan een zeer oude westers wetenschappelijke traditie om het woord boven het beeld te stellen. Noodgedwongen vandaag dus veel woord en weinig beeld en aanpassing van het onderwerp.

Eerst probeer ik het bredere kader van mijn onderzoeksgebied te schetsen; dan duik ik in de geschiedenis van dat onderzoeksgebied; en tenslotte probeer ik aan de hand van vier voorbeelden nieuwe richtingen in de bestudering van de kunst en materiële cultuur van Zuid- en Zuidoost-Azië aan te geven, voor zover het hun onderlinge relaties betreft.

Het bredere kader

'Nederland kreeg in februari geen genoeg van Robert D. Kaplan', zo kopte *Eindeloos*, een digitaal tijdschrift gemaakt door studenten Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam.¹ Kaplan is een van de meest invloedrijke journalisten van de Verenigde Staten en auteur van spraakmakende essays en boeken, en als gevolg daarvan ook militair adviseur. Zijn meest recente boek is getiteld: *Monsoon: the Indian ocean and the future of American power*. In januari kwam dit boek in Nederlandse vertaling uit, met de titel *Moesson: de Indische Oceaan en de toekomstige wereldmachten*.² De auteur, Robert Kaplan dus, kwam zijn verhaal in de Nederlandse media en pers zelf toelichten. Hij was veelvuldig te zien, te horen, te lezen.³ Zijn centrale thema is dat de 21ste eeuw de eeuw van Azië zal worden. Dat hebben we inmiddels vaker gehoord.

Bepalend is volgens hem de Indische Oceaan, de oceaan die China via Indonesië en India met Oost-Afrika en het Midden-Oosten verbindt. Ook nu al gaat de helft van alle zeehandel door de Straat van Malakka. Handel over de Indische Oceaan zal alleen maar toenemen. Terwijl het westen zich richt op de problemen in het Midden-Oosten, is China bezig te investeren in regio's langs de Indiase kust en begrijpt het hoe belangrijk ook Sri Lanka en de Straat van Malakka in dit maritieme netwerk zijn. China zal gaan domineren in dit gebied om te kunnen voldoen aan de behoeften van haar opkomende middenklasse. Aldus Kaplan. Hij geeft zijn theorie historische diepte door hier en daar tussen zijn vlot geschreven reisbeschrijvingen wat historische feiten te strooien, feiten die erop wijzen dat de Indische Oceaan al eeuwen lang delen van de wereld economisch heeft verbonden. Dit werd bevorderd door het klimatologische systeem in deze regio: de helft van het jaar waait de wind, de moesson, de ene kant op en de andere helft van het jaar waait hij de andere kant op. Vaak moest men langere tijd in een haven wachten tot de wind weer in de juiste richting draaide. Zeevaarders hebben al eeuwen lang op dit ritme van de wind kunnen bouwen. Vandaar de titel *Monsoon* of, in het Nederlands, *Moesson*.

In de wetenschappelijke literatuur is het idee van Moesson Azië inmiddels al een oud idee. Het was vooral de Franse geograf Jules Sion die bijdroeg aan de verbreiding van het begrip toen hij het in 1929 gebruikte in zijn boek - een geografische beschrijving van de regio - dat hij ook de titel *Asie des moussons* meegaf.⁴ De term werd al snel door Franse onderzoekers die zich met de geschiedenis van Zuid- en Zuidoost-Azië bezighielden, overgenomen. Met de opleving van World History, ook wel Global History genoemd, vanaf de jaren '80, en met de interesse voor processen van globalisatie vanaf de jaren '90, heeft het begrip nieuwe betekenis en aandacht gekregen en is er weer veel aandacht voor de dynamiek van de Indische Oceaan.⁵

Wat opvalt in deze studies is de grote aandacht voor de rol van India en China en de marginale aandacht die er voor

Zuidoost-Azië is. Dit geldt vooral voor de periode vóór 1500, de tijd vóór de invloed van de Europese handelscompagnieën, zoals de VOC. Dit, de tijd vóór 1500, is nu juist de tijd waarin ik ben geïnteresseerd. Het is de periode waarin de Zuid-Chinese Zee en het oostelijk deel van de Indische Oceaan voor het eerst met het westelijke deel werden verbonden. Het ontstaan van langeafstandshandel leidde tot relaties tussen Zuid-Azië en Zuidoost-Azië die uitmondde in een proces van culturele uitwisseling dat wel bekend staat onder de naam 'Indianisatie'. Ik kom daar zo dadelijk op terug. Het is een belangrijk thema in mijn verhaal.

Het gebrek aan aandacht voor Zuidoost-Azië in studies over het gebied van de Indische Oceaan wordt in de wetenschappelijke literatuur zo nu en dan ook geproblematiseerd. Zo stelt Craig Lockard in 1995 dat Zuidoost-Azië in het kader van een wereldgeschiedenis nog steeds te veel gezien wordt als een *irrelevant corner of the globe*, waarvoor in de *mainstream of civilization* weinig aandacht is. Hij stelt acht onderwerpen uit de premoderne tijd van Zuidoost-Azië voor die, volgens hem, in elk overzicht van de wereldgeschiedenis een plaats zouden moeten hebben.⁸ In 2004 komt Kenneth Hall met vergelijkbare kritiek. Hij merkt op dat mainstream onderzoek over de Indische Oceaan vóór 1500 zich beperkt tot Midden-Oosterse, Zuid-Aziatische en Chinese documentatie en dat het Zuidoost-Aziatische bronnenmateriaal geheel buiten beeld blijft. Dit leidt, volgens hem, tot misvattingen en verkeerde conclusies. Zo worden Zuidoost-Aziatische maatschappijen neergezet als passieve toeschouwers die in hun havens plek boden aan buitenlandse zeevaarders en zelf slechts marginaal participeerden in het handelsverkeer. En, zo ontstaat de gedachte dat het die buitenlandse gasten zijn die voor vernieuwing zorgen in de Zuidoost-Aziatische maatschappijen. Geheel onterecht, volgens Kenneth Hall.⁷ Anthony Reid merkt, in 2007, op dat Zuidoost-Azië specialisten zelf te weinig meedoen aan het grotere verhaal van de Indische Oceaan.⁸ Voor de oudere geschiedenis komt dit deels omdat er steeds minder specialisten op dit terrein zijn, behalve in Frankrijk waar men

belang is blijven hechten aan de bestudering van de oudere geschiedenis van Azië, ook en vooral van Zuidoost-Azië, ook van Indonesië.⁹ Belangrijke onderzoeksinstituten op dit terrein zijn de *École française d'Extrême-Orient* (EFO), die naast een centrum in Parijs nog 18 onderzoekscentra in Azië heeft, waarvan 10 in Zuidoost-Azië, en het *Institut des Sciences Humaines et Sociales* van het *Centre National de la Recherche Scientifique* (CNRS) dat zes onderzoekscentra in Azië heeft, waarvan één in Zuidoost-Azië.¹⁰

De geschiedenis van het onderzoeksgebied

Hiermee ben ik aanbeland bij de geschiedenis van mijn vakgebied.¹¹ Ik zal me voor de bespreking daarvan concentreren op de ideeën met betrekking tot de culturele uitwisseling tussen Zuid- en Zuidoost-Azië, die wel bekend staat als 'Indianisatie'. Het beeld van de oudere Zuidoost-Aziatische geschiedenis, waarin Zuidoost-Azië als een passief doorgangsbied wordt neergezet en dat Kenneth Hall dus bekritiseert, heeft oude wortels. Die wortels liggen in de geschiedenis van de bestudering van de oudere geschiedenis van Zuidoost-Azië zelf. Deze begint aan het eind van de achttiende eeuw met de ontdekking van oude culturen in Zuidoost-Azië die verwantschap vertonen met de Indiase cultuur. Men vond Sanskrit inscripties die gebruik maken van Zuid- of Noord-Indiase schriftsoorten; men ontdekte hindoeïstische en boeddhistische tempels en beelden, en oude teksten die terug bleken te gaan op de Indiase literatuur. Nadat men in de achttiende eeuw constateerde dat er een relatie met India was, ging men vanaf de negentiende eeuw ook nadenken over de vraag hoe die relatie tot stand was gekomen. Het is de tijd dat de eerste aanzetten tot overzichten van de geschiedenis en de oudheden verschijnen, van de hand van Europeanen die onderdeel vormen van een koloniale maatschappij. Zij zijn bestuursambtenaren, genie-officieren, dominees, taal- en letterkundigen, soms met archeologische interesse, en uiteindelijk ook epigrafen, archeologen en kunsthistorici. Zij werken in Brits Birma en Brits Maleisië, in Frans Indo-China en Nederlandsch-Indië en dienvolgens schrijven zij in het Engels, Frans of Nederlands.¹²

Anders dan men zou verwachten, werd overigens de eerste aanzet tot een overzicht van de Javaanse oudheden niet door een Nederlander gepubliceerd, maar door een Engelsman, Sir Stanford Raffles. Hij is vooral bekend als de stichter van Singapore. Voor hij in Singapore terecht kwam was hij gouverneur-generaal van Java, van 1811 tot 1815 - de tijd dat Java kortstondig onder Brits bestuur kwam te vallen. Raffles was getroffen door de tempels die hij op Java aantrof, ontdekte ook de Borobudur en liet die ontgraven, maar hij verbaasde zich over het gebrek aan informatie. In zijn monumentale werk *The History of Java*, dat in 1817 verscheen, wijdt hij een belangrijk deel aan de 'antiquities' van het eiland. Hij begint zijn beschrijving met de volgende woorden: 'The antiquities of Java have not, till lately, excited much notice; nor have they yet been sufficiently explored'. En, zo vervolgt hij: 'The narrow policy of the Dutch denied to other nations facilities of research; and their own devotion to the pursuits of commerce was too exclusive to allow of their being much interested by the subject'.¹³ Hoe actueel, zou je bijna zeggen! Raffles geeft, mogelijk door koloniale rivaliteit aangezet, wel een ietwat gekleurd beeld.¹⁴ Toch vraagt een anonieme bron zich in de NRC van 24 december 1915, bijna 100 jaar later, nog steeds af: '... of het vleiend voor onze Nederlandsche heerschappij in Indië is, dat ons elk overzichtelijk boek over die schitterende Hindoe-kultuur ontbreekt ...?'. G.P. Rouffaer, toen bestuurslid van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV), klimt drie dagen later in de pen en stelt voor dat 'van officiële zijde' daartoe een opdracht 'worde gedaan'¹⁵ en dat gebeurt, van regeringswege. In 1920 verschijnt de eerste druk van *Inleiding tot de Hindoe-Javaansche kunst*, van de hand van N.J. Krom, die een jaar eerder in Leiden buitengewoon hoogleraar in de Archaeologie en de Oude Geschiedenis van Nederlandsch-Indië was geworden.¹⁶ In 1923 verschijnt de tweede druk en in 1926 zijn *Hindoe-Javaansche geschiedenis*. In 1920 publiceert hij ook nog *Archaeologische beschrijving van Barabudur*.¹⁷

In het boek van Raffles en daarna, ook in de publicaties van Krom en in die over andere Zuidoost-Aziatische culturen, heerst de opvatting dat gemigreerde Indiërs delen van Zuidoost-Azië hadden gekoloniseerd en dat deze kolonisatie leidde tot civilisatie van nog in de steentijd verkerende¹⁸ 'blote wilden'¹⁹ of 'barbaren'.²⁰ India brengt deze ongeciviliseerde volkeren een schrift, religies, staatsvorming en handel. Hoewel het idee van politieke kolonisatie al eerder gaat wankelen, blijft het idee van culturele kolonisatie nog lang, tot in de jaren '60, doorklinken. Bijvoorbeeld in de Engelse vertaling van de derde, herziene druk, uit 1968, van het gezaghebbende standaardwerk over de oudere geschiedenis van Zuidoost-Azië, door George Coedès. Daarin is nog steeds sprake van 'Indian kingdoms' als het gaat om koninkrijken in Zuidoost-Azië, van 'Indianized states' en van 'Indian civilization transplanted into Southeast Asia'.²¹ India werd gezien als de motor van het proces van 'Indianisatie' en Zuidoost-Azië onderging het als passieve ontvanger. Kunst werd gemeten aan de Indiase kunst: hoe verder van de Indiase kunst verwijderd, hoe meer gedegegeneerd door lossere geworden banden met het moederland India. Het is wonderlijk om te lezen dat dit beeld in zogenaamd mainstream onderzoek nog zo weinig is veranderd, ook al wordt het anders geformuleerd en spreekt men niet meer van blote wilden of van degeneratie.

In de bestudering van Zuidoost-Azië zelf beginnen de eerste tegengeluiden al vanaf 1930 te komen. Meer kennis van de prehistorie en de antropologie en diepgaandere bestudering van de historische bronnen zelf wijzigden het beeld ingrijpend. We weten nu dat staatsvorming in Zuidoost-Azië zich geleidelijk vanuit interne processen in prehistorische tijden heeft ontwikkeld. We weten nu ook dat scheepvaart en interregionale uitwisseling van goederen in Zuidoost-Azië vele eeuwen ouder zijn dan de contacten met India.²² Ook is het duidelijk geworden dat Indonesische bevolkingsgroepen een essentiële rol speelden in de maritieme handel van en naar China, zeker tot in de tiende eeuw wanneer China pas zelf zeevaardige jonken de oceaan op gaat sturen.²³ Het meest tastbare bewijs van

Indonesische participatie in het zeeverkeer zijn de recentelijk onderzochte scheepswrakken in de Javazee en Zuid-Chinese Zee.²⁴ Alle nieuwe vondsten en al het nieuwe onderzoek wijzen dezelfde kant uit en versterken het net geschetste beeld.

Met betrekking tot het proces van Indianisatie ligt het ingewikkelder. Het denken daarover heeft meer stappen doorlopen en is nog steeds in volle gang. Na een lange periode waarin theorieën van kolonisatie en culturele transplantatie domineerden, brak een tijd aan waarin het eigene, de *local genius*, van al die geïndianiseerde gebieden werd benadrukt.²⁵ Zo betoogt W.F. Stutterheim in 1931 al dat de ‘Hindoe-Javaanse’ tempel ‘is neither a Hindu temple nor a truly Hinduistic building, though its shape and ornaments are Hindu in origin. It is a thoroughly Indonesian monument, based on purely Indonesian conceptions.’²⁶ Het ontstaan van dergelijke ideeën loopt gelijk op met de ontwikkeling van nationalistische stromingen in Zuidoost-Azië. En die ideeën versterken zich binnen de geschiedschrijving van de postkoloniale staten die daar na de tweede wereldoorlog worden gevormd. Ze culminerend in de ‘lokalisatie’ theorie, die O.W. Wolters in 1982 publiceert.²⁷ Deze benadrukt dat het initiatief voor culturele uitwisseling uitging van politieke elites in Zuidoost-Azië, dat het proces gepaard ging met selectie - niet alles uit de Indiase cultuur werd overgenomen - en met herformulering - in de nieuwe context kregen Indiase elementen nieuwe betekenissen die aansloten bij de eigen lokale cultuur. De actor is een andere en het resultaat is anders, maar ook in deze zienswijze is het proces een eenrichtingverkeer, van een hoogstaande Indiase cultuur naar een lagere Zuidoost-Aziatische.

Een nieuwe fase in de gedachtenvorming wordt ingeluid als J.G. de Casparis in 1983 in zijn artikel ‘India and maritime South East Asia: a lasting relationship’ stelt dat dit een te simpele voorstelling van zaken is.²⁸ Hij denkt dat er sprake was van een veel gecompliceerder netwerk van relaties: relaties tussen verschillende delen van Zuid-Azië, tussen verschillende delen van Zuidoost-Azië en tussen Zuid- en Zuidoost-Azië. Vanuit Zuid-

Aziatische hoek begint zich dan ook het idee te ontwikkelen dat de Indianisatie van Zuidoost-Azië te vergelijken is met een zelfde soort proces in Zuid- en Oost-India dat bekend staat onder de naam Sanskritisatie of Hindoeïsatie. De Indianisatie van Zuidoost-Azië en de Sanskritisatie of Hindoeïsatie van Zuid- en Oost-India voltrekken zich tegelijkertijd, aan beide zijden van de Golf van Bengalen dus. Hermann Kulke spreekt van een convergentie van sociaaleconomische en politiek-culturele ontwikkelingen. Aan beide zijden van de oceaan ontwikkelen zich vanaf de vierde eeuw lokale centra aan de kust in de buurt van rivieren; daarna, vanaf de zevende eeuw, regionale staten die meer landinwaarts liggen en naast handel, vooral gebaseerd zijn op rijstproductie. Met het ontstaan van deze regionale staten, begint de tempelbouw, ook weer, aan beide zijden van de oceaan, min of meer gelijktijdig.²⁹ Sheldon Pollock laat zien dat vorsten ongeveer gelijktijdig, zowel in Zuid-India als in Zuidoost-Azië, Sanskrit inscripties gingen opstellen, vanaf de vierde eeuw, als dus die lokale centra aan de kust ontstaan.³⁰ Hij spreekt van een ‘Sanskrit cosmopolis’, waarmee hij het grote gebied van Zuid- en Zuidoost-Azië bedoelt, waar het Sanskrit een belangrijke rol vervulde in het scheppen van een universele, kosmopolitische cultuur. In al deze nieuwe visies, wordt het proces van Indianisatie wel in gang gezet door contact met de Sanskrit cultuur van Noord-India, maar speelt dat proces zich vervolgens af in een gedeelde ruimte waarin een veelvoud aan relaties, ook op voet van gelijkheid, mogelijk is binnen Zuidoost-Azië, binnen Zuid-Azië, en tussen Zuid- en Zuidoost-Azië. In zo’n gemeenschappelijke kosmopolitische ruimte is het de vraag of het nog wel altijd zo duidelijk te zeggen valt welke kant de informatie uitgaat.

Een veelheid van relaties

Ik kom nu aan mijn derde deel. Aan de hand van vier voorbeelden, zal ik proberen te laten zien hoe de studie van de kunst en materiële cultuur een dergelijke veelheid aan relaties bevestigt en meer inzicht zal kunnen geven in de aard van deze relaties.

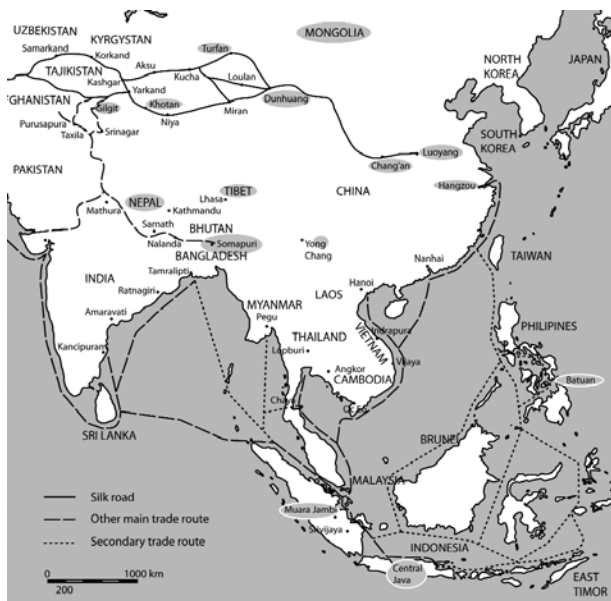

Afbeelding 1

Afbeelding 2

Het eerste voorbeeld betreft onderzoek naar de distributie van een bepaald beeldtype, van de god Viṣṇu. Een voorbeeld van zo'n beeld, uit West-Java, is hier afgebeeld (afb. 1). Hoewel dergelijke Viṣṇu beelden niet in alle details hetzelfde zijn, hebben ze opvallende gemeenschappelijke kenmerken: ze dragen een hoge mijtervormige kroon; ze hebben vier armen en dragen dezelfde attributen in hun handen: een discus, een schelp-hoorn, een bolletje aarde en een knots. Er zijn veel verschillende iconografische vormen van Viṣṇu, maar hier gaat het om een tamelijk eenvormige groep van beelden, die kenmerkend is voor Zuidoost-Azië in de vijfde tot de zevende eeuw. In 1941 bracht Pierre Dupont al een groot aantal van de Zuid-Thaise, Zuid-Vietnamese en Cambodjaanse beelden bij elkaar.³¹ Sindsdien zijn er meer beelden met een zelfde iconografie gevonden, ook op het eiland Bangka voor de kust van Sumatra, en in het noorden van West-Java. Nadine Dalsheimer en Pierre-Yves Manguin zetten de vindplaatsen van alle bekende beelden niet zo lang geleden op een kaart (afb. 2).³² Zij trokken twee belangrijke conclusies, ten eerste: er is sprake van een pan-Zuidoost-Aziatische vorm; ten tweede, deze vorm is te vinden op belangrijke knooppunten in de overzeese handelsroutes, wat erop duidt dat de handelscentra langs de zee-routes van dit Zuidoost-Aziatische deel tussen de vijfde en zevende eeuw een gemeenschappelijke viṣṇuïtische *bhakti* cultuur deelden. In dezelfde tijd, zo betoogt Manguin in een ander artikel, zien we een zelfde patroon ook in andere overblijfselen van materiële cultuur: steeds pan-Zuidoost-Aziatische vormen in plaatsen die strategisch op de maritieme handelsroutes liggen.³³ Het geldt voor terracotta-tabletten met afbeeldingen van de Boeddha, voor vroege architectuur, en voor de eerste inscripties. Er is in deze periode van vroege Indianisatie, zo stelt hij, een gemeenschappelijke Zuidoost-Aziatische reactie op de culturele *input* van India. Dit patroon van distributie sluit aan bij patronen van distributie van materiële cultuur uit een oudere pre- en proto-historische periode.³⁴ De kustgebieden, zo is duidelijk, deelden al langer een zelfde materiële cultuur en soortgelijke artistieke voorkeuren. Wanneer in dit gebied voor het eerst sprake is van een hin-

Afbelding 3

Afbelding 4

doeïstische en boeddhistische beeldcultuur, volgt deze de oude patronen van distributie.

Het tweede voorbeeld is gebaseerd op onderzoek dat in de laatste tien jaar is uitgevoerd en waaraan ik ook een kleine iconografische bijdrage leverde.³⁵ Het betreft de verspreiding van een boeddhistische tekst en de ermee samenhangende godin in de achtste en negende eeuw, iets later dan de Viṣṇu-beelden dus. De tekst is de *Mahāpratisarā-dhāraṇī*, een tekst die behoort tot het genre van de boeddhistische beschermteksten. De tekst werd ook gepersonifieerd als een godin, Mahāpratisarā, die werd afgebeeld. Er zijn dus Mahāpratisarā-teksten en -beelden. Een van de functies van de tekst is dat hij kan dienen als amulet om een voorspoedige bevalling te bewerkstelligen. Het blijkt een immens populaire tekst te zijn geweest, tussen de zevende en dertiende eeuw. Fragmenten ervan zijn in heel Azië teruggevonden. Omdat het veelal om fragmenten van de tekst ging, is het pas recentelijk, dankzij de mogelijkheden die digitalisering biedt, duidelijk geworden dat het om stukjes van juist deze tekst ging. De tekst is gevonden langs de handelsroutes die over land naar China gingen. Recentelijk is de tekst ook, dankzij het onderzoek van Arlo Griffiths, in delen van insulair Zuidoost-Azië herkend: in Sumatra, Midden-Java, en de Filipijnen (zie afb. 3, de omcirkelde gebieden).³⁶ Het gaat hier om inscripties uit de negende eeuw. De godin - de tekst werd immers gepersonifieerd als een godin - verspreidde zich ook in beeld langs de zuidelijke maritieme route, zoals het onderzoek van Gerd Mevissen heeft aangetoond.³⁷ Hij ontdekte dat beelden in Bangladesh, Midden-Java en China uit de achtste en negende eeuw een zelfde iconografische vorm hadden en als groep dus bij elkaar hoorden. Drie voorbeelden van dergelijke beelden zijn hier gereproduceerd: het eerste beeld (afb. 4) laat de godin met één hoofd en acht armen zien. Dat is karakteristiek voor de groep waar we het nu over hebben. Het is een stenen beeld uit Noordoost-India, dat zich nu in het Metropolitan Museum of Art in New York bevindt; het tweede beeld, van zilver, afkomstig van Midden-Java en nu in Museum Volkenkunde Leiden, toont de

Afbeelding 5

Afbeelding 6

Afbeelding 7

godin met een zelfde iconografie (afb. 5). Het derde beeld, van brons, ook uit Midden-Java, en nu in het Museum für Asiatische Kunst in Berlijn (afb. 6), draagt op de achterkant een stuk van de tekst (afb. 7), zodat er geen twijfel mogelijk is over de identificatie van het beeld. In Zuidoost-Azië zijn beelden van deze godin alleen in Midden-Java gevonden. Waar in de zesde en zevende eeuw nog sprake was van een pan-Zuidoost-Aziatisch patroon van beelddistributie dat oudere distributiepatronen volgt, zien we hier in dit achtste en negende-eeuwse voorbeeld dat de horizon in Midden-Java verder strekt: er is niet alleen aansluiting bij Noord-Indiaas materiaal maar ook bij Chinees materiaal. Het Chinese materiaal is te vinden in de buurt van belangrijke boeddhistische kloosters op de noordelijke handelsroutes die over land gingen. De kring waarin beeld en tekst zich in deze tijd verspreidden is groot. We weten uit Chinese bronnen dat boeddhistische monniken uit heel Azië door dit gebied reisden.³⁸ Verspreiding van nieuwe ideeën ging snel, zo snel als men kon reizen.

9

Mijn derde voorbeeld betreft mijn eigen onderzoek naar het ornament op Midden-Javaanse tempels.³⁹ In Midden-Java, een op rijstbouw gebaseerde staat, werd in de achtste en negende eeuw een enorme bouwactiviteit aan de dag gelegd. Het resulteerde in grootse tempelbouwwerken, zoals Borobudur, Sewu, Plaosan en Prambanan. Lange tijd werden de theorieën van J.G. de Casparis over de Midden-Javaanse geschiedenis algemeen geaccepteerd.⁴⁰ Hij baseerde deze op een nauwgezette studie van vaak moeilijk leesbare en lastig te interpreteren inscripties in het Sanskrit en Oud-Javaans. In 1983 zette de vondst van een tot dan toe nog onbekende inscriptie, die namen van elf vorsten met de datum van hun troonsbestijging gaf, de theorieën van De Casparis op losse schroeven. Sindsdien stapelt de ene theorie zich op de andere.⁴² Het leek mij dat ik een bijdrage aan de discussie zou kunnen leveren door te proberen de tempels uit deze periode op andere wijze dan met behulp van schaarse epigrafische informatie, nader historisch te duiden. Ik nam mijn toevlucht tot een zeer oude kunsthistorisch beproefde methode, die van stilistisch onder-

Afbeelding 8

Afbeelding 9

zoek, en liet mij daarbij vooral inspireren door de Franse school die dit soort onderzoek toepast op Zuid- en Zuidoost-Aziatische kunst en ook theoretisch onderbouwt.⁴³ Voor Midden-Java was dit soort onderzoek nog niet gedaan. Het is gebaseerd op het idee dat ornament, net als handschrift, met de tijd van vorm verandert. Het bleek heel lastig om lange lijnen van ontwikkeling in het Midden-Javaanse ornament te ontdekken. Eén van de redenen is, denk ik, dat Midden-Java in die tijd een belangrijk cultureel centrum was met kosmopolitische allures. Hierboven werd al duidelijk dat de *Mahāpratisarā-dhāraṇī*, als tekst en als beeld in Midden-Java gevonden, aansluiting gaf met Noordoost-India en China. Uit verschillende andere bronnen weten we dat de contacten heel divers waren: dat men in Midden-Java een klooster bouwde naar het voorbeeld van een klooster in Sri Lanka, dat een Bengaalse *guru*, uit Noordoost-India dus, in min of meer dezelfde tijd een belangrijk beeld op Midden-Java kwam inwijden; dat pelgrims uit een ander deel van India een Javaanse tempel kwamen bezoeken, dat een hoge ambtenaar uit Midden-Vietnam ook rond dezelfde tijd naar Midden-Java kwam, dat een Midden-Javaanse vorst een inscriptie naliet in Zuid-Thailand, dat Javaanse vorsten handelsmissies stuurden naar China, en ga zo maar door.⁴⁴ Het kosmopolitische karakter van de Midden-Javaanse maatschappij, vooral gestimuleerd door het internationale karakter van het Mahāyāna boeddhisme van die tijd, zien we terug in het ornament op Midden-Javaanse tempels, dat wijst op relaties met Oost-Java en Sumatra dicht bij huis, maar ook met de hele oostelijke kustlijn van het Indische subcontinent, met Sri Lanka, met Thailand, Cambodja en Vietnam.⁴⁵ De richting waarin de ornamenten 'reizen' is soms van buiten naar Java, maar soms ook andersom, lijkt het. Eén van de meest opvallende ontdekkingen was dat zo rond 800 een tamelijk plotselinge verandering optreedt en veel van het ornament een Chinese *feel* krijgt. Het wordt bloemrijker en vloeiender, meer golvend. De vorm van blad en bloemen verandert. Zo vinden we bijvoorbeeld opeens chrysanten en pioenrozen met gevorkte bladeren, typisch voor Chinees ornament (afb. 8 en 9) en zienerfiguren

Afbeelding 10

Afbeelding 11

Afbeelding 12

(*ryi*) die er Chinees uitzien (afb. 10).⁴⁶ Deze verandering doet zich voor in een periode wanneer voor het eerst sprake is van massale toevoer van Chinees aardewerk, en mogelijk ook textiel, naar Java.⁴⁷ Opgravingen laten zien dat Chinees aardewerk pas vanaf het begin van de negende eeuw in grote hoeveelheden in Midden-Java werd gebruikt; ook het oudste in Indonesië gevonden scheepswrak dat massaal Chinees aardewerk vervoerde, dateert uit die tijd, het begin van de negende eeuw.⁴⁸

Dat brengt mij op de verwevenheid van handel en materiële cultuur, waar mijn vierde voorbeeld meer zicht op zal geven. Het betreft een nieuw op te zetten onderzoek naar bronzen beeldjes uit Indonesië. Circa 1200 van dergelijke beeldjes liggen in onze Nederlandse collecties opgesloten, in het Museum Volkenkunde Leiden, in het Rijksmuseum Amsterdam, in het Tropenmuseum Amsterdam, om alleen de belangrijkste collecties te noemen.⁴⁹ Ook andere collecties, zoals die van Museum Nasional Jakarta en het Metropolitan Museum of Art in New York, zouden erbij kunnen worden betrokken. Stilistische studies die tot nu toe werden gedaan, laten zien dat ook in dit materiaal veel relaties zijn vast te stellen, vooral weer met de hele oostkust van India en Sri Lanka (afb. 11 en 12).⁵⁰ Sommige van dergelijke beeldjes lijken zo op de Indiase dat men denkt dat het geïmporteerde beeldjes zijn, andere lijken in Indonesië gemaakt te zijn op basis van Indiase modellen en weer andere laten een stijl zien die men alleen op Java vindt.

De meeste van deze beeldjes zijn op Java gevonden. Men nam altijd aan dat ze daar ook gemaakt waren. Maar of dat ook zo is, is maar helemaal de vraag. Java is immers zeer arm aan metalen.⁵¹ Het moest metalen importeren om bronzen te kunnen maken. In een van de scheepswrakken die in de Javazee zijn gevonden, dit maal een tiende-eeuws schip, werden bronzen spiegels en zilveren staven uit China aangetroffen en tin uit het Maleise schiereiland⁵²; ook werden er bronzen voorwerpen gevonden die, zo neemt men aan, in Sumatra waren gegoten, maar sterke Indiase invloed vertonen. Het schip was op

weg van Sumatra naar Java, toen het verging. De aan boord gevonden lading toont hoe complex de relaties waren, dat niet alle op Java gevonden beeldjes ook op Java hoeven te zijn gemaakt, en dat de benodigde materialen uit verschillende regio's werden geïmporteerd.

Naar de materiaaltechnische kant van de Indonesische bronzen is nog nauwelijks onderzoek gedaan.⁵³ Dergelijk onderzoek zou meer inzicht kunnen geven in de geografische herkomst, de productie context en de aard en complexiteit van de daarmee samenhangende relaties tussen verschillende Indonesische eilanden onderling en met de kustgebieden aan de andere kant van de Golf van Bengalen (Sri Lanka, India, Bangladesh). Door zijn focus op vorm, heeft het kunsthistorische onderzoek tot nu toe bijgedragen aan het eenzijdige beeld dat kennistromen in het gebied rondom de Golf van Bengalen van west naar oost gingen. Het is echter niet gezegd dat alle kennis dezelfde kant uit ging. Op het eiland Flores zijn twee bijzondere voorwerpen van brons gevonden, waaronder een vrouwenfiguur die met een kind aan de borst in een weefgetouw zit.⁵⁴ Op basis van technisch onderzoek naar de kleikern van dit bronzen beeldje, wordt het aan de 6de eeuw toegeschreven, eerder dus dan de bronzen beeldjes van de hindoeïstische of boeddhistische godheden. Eigenlijk helemaal niet zo verrassend, want Indonesië heeft al een veel oudere bronscultuur.⁵⁵ Dit geeft te denken. Als men de technische kennis van het bronsgieten al in huis had, kon men, in theorie, met behulp van de oude technieken nieuwe vormen - nodig voor de nieuwe hindoeïstische en boeddhistische rituelen - produceren. Stel dat de technische kennis van bronsgieten in Indonesië al ouder was dan in, bijvoorbeeld, Zuid-India - we kennen deze geschiedenis nog veel te weinig - dan zou het ook zo kunnen zijn dat deze zich juist van oost naar west verspreidde. Het is bekend dat de Zuid-Indiase technieken van bronsgieten op essentiële punten verschillen van die van Noord-India en daar is nog geen duidelijke verklaring voor. Ook om andere redenen is het eerder genoemde beeldje van een vrouwenfiguur uit Flores interessant: de kleikern bleek een niet-vulkanische samenstelling te hebben, hetgeen zou impliceren dat het beeldje

niet in Flores, Java of Bali werd gemaakt, maar elders, mogelijk in Borneo.

Kortom, er is nog veel onduidelijkheid over de oorsprong en productie van de Indonesische bronzen en de ermee samenhangende interculturele relaties, binnen Indonesië, met andere delen van Zuidoost-Azië, met Zuid-Azië, en met China. Een belangrijk onderzoeksterrein, naar de materiaaltechnische kant van de Indonesische bronzen, is onbenut gelaten maar zou veel nieuwe inzichten kunnen bieden. Vandaar het plan om een onderzoek te formuleren dat technologische en geochemische analyses van de Indonesische bronzen combineert met stilistische en iconografische analyses en dat de resultaten van deze verschillende analyses cultureel gezien probeert te contextualiseren. Het kreeg vastere vorm door het onlangs ingestelde programma Science4Arts van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Samen met Jilt Sietsma van de Technische Universiteit van Delft, diende ik een onderzoeksplan in, getiteld 'Knowledge flows between South and Southeast Asia: the evidence from Hindu and Buddhist bronzes'. Het betreft een comparatieve, multidisciplinaire studie, die uitgevoerd zal worden door een samenwerkingsverband van wetenschappers van de Universiteit Leiden, de Technische Universiteit Delft, de Katholieke Universiteit Leuven, Museum Volkenkunde Leiden en het Rijksmuseum Amsterdam. In de voorronde van het Science4Arts programma, kregen we een subsidie om voor de definitieve aanvraag met elkaar te kunnen brainstormen. Het Centre of Art and Archaeological Sciences (CAAS) financierde een voorbereidend onderzoek waarbij veertien bronzen van het Museum Volkenkunde op verschillende plaatsen kwalitatief werden geanalyseerd.⁵⁶ De resultaten tonen aan dat in deze groep variatie is te zien in de elementcompositie en dat lood in voldoende hoeveelheid aanwezig is om loodisotopen onderzoek uit te voeren.

Het onderzoek zal - dat is de hypothese - een verdere onderbouwing geven van de theorie van De Casparis dat een gecompliceerd netwerk van relaties binnen en tussen Zuid- en

Zuidoost-Azië bestond, het zal meer inzicht geven in de aard van deze 'lasting relationship'⁵⁷ tussen beide zijden van de Golf van Bengalen, en het zal daarmee bijdragen aan een beter begrip van huidige processen in het gebied rond de Indische Oceaan, in Moesson Azië.⁵⁸

Aan het einde van mijn rede gekomen, wil ik graag al diegenen bedanken die aan het tot stand komen van deze benoeming hebben meegewerkt: de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen; de Stichting dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds; het College van Bestuur van de Universiteit Leiden; de Faculteit der Geesteswetenschappen; en het Leiden University Institute for Area Studies. Ik hoop dat ik het in mij gestelde vertrouwen zal kunnen waarmaken. De leden van het Curatorium dank ik voor hun bereidwilligheid hierin zitting te nemen.

Hooggeleerde Griffiths, beste Arlo,
Hoewel het geheim moest zijn en een verrassing, is het me niet ontgaan dat jij de aanstichter van dit alles was, waarvoor ik je natuurlijk zeer erkentelijk ben. Je hebt veel leven in de brouwerij gebracht door jouw gedrevenheid en energie en door de wijze waarop jij vragen en informatie in een noodtempo de wereld instuurt en deelt en verspreidt binnen jouw uitgebreide kosmopolitische netwerken. Ik hoop op een blijvend goede samenwerking en levendige uitwisseling.

Op de Borobudur zien we de pelgrim Sudhana op zoek gaan naar de hoogste wijsheid, in 460 panelen, in drie verdiepingen. Het is een lange reis. Sudhana reist van de ene naar de andere leermeester, *kalyāṇamitra*, letterlijk 'goede vriend', veel mannen, maar ook vrouwen. Zij helpen hem elk een stukje verder op zijn pad. Ook ik heb vele *kalyāṇamitra*'s tot nu toe op mijn pad gehad. Omdat mij op het hart is gedrukt dit deel van mijn oratie kort te houden, noem ik hier slechts twee. De eerste is mijn promotor en in zekere zin voorganger, J.G. de Casparis. Ik voel het als een voorrecht dat ik mij tot een van zijn leerlingen mag rekenen. Nog steeds haal ik veel inspiratie uit zijn

publicaties. Als tweede noem ik Pauline Lunsingh Scheurleer, vanaf 1987 - toen zij mij vroeg om mee te helpen aan de tentoonstelling *Divine Bronze* in het Rijksmuseum - mijn belangrijkste gesprekspartner in het vak. Onlangs heeft zij het initiatief genomen tot het oprichten van een fonds ter stimulering van de studie van de kunst en materiële cultuur van Zuid- en Zuidoost-Azië. Sommigen van u hebben daar al zo ruimhartig aan geschonken, dat er nu al meer dan 80.000 euro bijeen is. Ik wil dat fonds, dat bij het Leids Universiteits Fonds is ondergebracht, natuurlijk van harte bij u allen aanbevelen!⁵⁹

Beste studenten van de opleiding talen en culturen van Zuid- en Zuidoost-Azië. Er is nog veel werk op jullie studieterrein. Er valt nog veel te ontdekken en er zijn nog veel ongebaande paden. Jullie zijn hard nodig. Ook als jullie niet verder gaan in de wetenschap - de banen liggen niet voor het oprapen - dan heeft onze maatschappij hard mensen nodig zoals jullie, wier horizon verder strekt dan Europa.

Toen ik, als 17-jarige in 1975 besloot om Sanskrit te gaan studeren, dacht ik dat dit een geheel eigen en zeer bijzondere keus was. Ik wist toen niet dat al twee eerdere generaties vrouwen uit mijn familie hetzelfde hadden gedaan. Dat werd mij pas duidelijk toen mijn tante, Els Postel-Coster, hier ook aanwezig, in 1980 in Leiden, waar ik toen al vier jaar studeerde, promoveerde op de Minangkabause familieroman. Toen hoorde ik ook dat mijn grootmoeder, Lina Maria Coster-Wijsman Sanskrit had gestudeerd, dat zij in 1929 gepromoveerd was op Sundanese handschriften die haar ter hand waren gesteld door Snouck Hurgronje, en dat zij die interesse had gekregen door haar vader, mijn overgrootvader, H.P. Wijsman. Hij was een van de oprichters van het Tropenmuseum en maakte in 1912 een reis door Sumatra, Java en Bali om allerlei materialen voor het museum te vergaren, o.a. foto's en 'Indisch hout voor deuren, trappen en lambrizingen' voor het nieuwe gebouw in Amsterdam. Precies 120 jaar geleden stond hij hier op deze zelfde plaats en ook mijn tante is mij hier in Leiden voorgegaan.⁶⁰ Lieve vader, wat bijzonder dat jij, 91 jaar oud, de reis

naar Leiden hebt kunnen maken. Je zult er ongetwijfeld in geuren en kleuren over vertellen aan moeder, voor wie dat niet meer mogelijk is.⁶¹ Ik ben jullie dankbaar dat jullie dit familie-deel aan mij hebben doorgegeven.

Als laatsten, lieve Pierre en Lisa, dat jullie hier zijn is een nog groter wonder. Over acht dagen stappen wij in het vliegtuig naar Indonesië. Voor mij betekent het weer werk, maar ook vakantie - dat beloof ik.

Ik heb gezegd!

Afbeeldingen

- Afb. 1 Viṣṇu van Cibuaya, West-Java. Foto: A.M. Bernet Kempers. Copyright: Documentation Centre for Ancient Indonesian Art, Amsterdam. Met dank aan: Jaap Polak.
- Afb. 2 Kaart met vindplaatsen van ‘gemijterde’ Viṣṇu’s. Door: Véronique Degroot, naar Dalsheimer en Manguin 1998. Zie noot 32.
- Afb. 3 Kaart met vindplaatsen van de Mahāpratisarā-*dhāraṇī* en Mahāpratisarā beelden. Door: Véronique Degroot.
- Afb. 4 Stenen beeld van Mahāpratisarā, Bihar (India), collectie Metropolitan Museum of Art, 1991.108. Copyright: Metropolitan Museum of Art New York. Met dank aan: Dr. John Guy.
- Afb. 5 Zilveren beeldje van Mahāpratisarā, Midden-Java, collectie Museum Volkenkunde Leiden, 1630-18. Copyright: Museum Volkenkunde Leiden. Met dank aan: Monique Koek.
- Afb. 6 Bronzen beeldje van Mahāpratisarā, Midden-Java, collectie Museum für Asiatische Kunst Berlijn, II 196. Foto: Jürgen Liepe. Copyright: Staatliche Museen zu Berlin, Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Museum für Asiatische Kunst, Kunstsammlung Süd-, Südost- und Zentralasien. Met dank aan: Martina Stoye.
- Afb. 7 Achterkant van het bronzen beeld van Mahāpratisarā, Midden-Java, collectie Museum für Asiatische Kunst Berlijn, II 196. Foto: Jürgen Liepe. Copyright: Staatliche Museen zu Berlin, Stiftung Preussischer Kulturbesitz, Museum für Asiatische Kunst, Kunstsammlung Süd-, Südost- und Zentralasien. Met dank aan: Martina Stoye.
- Afb. 8 Chrysaant op een reliëf van Candi Sojiwan, Midden-Java. Foto: Marijke J. Klokke.
- Afb. 9 Pioenrozen met gevorkte bladeren op een reliëf van Candi Banyunibo, Midden-Java. Foto: Marijke J. Klokke.
- Afb. 10 Chinees uitzieende zienerfiguur (*ṛṣi*) op een reliëf van een van de bijtempels van Candi Sewu, Midden-Java, collectie Museum Sonobudoyo Yogyakarta, 12. Foto: Marijke J. Klokke.
- Afb. 11 Staande Boeddha met stijlkenmerken die doen denken aan Zuid-Indiase of Sri Lankaanse kunst, gevonden in Kotablater, Jember, Oost-Java, collectie Rijksmuseum Amsterdam, MAK 193. Copyright: Rijksmuseum Amsterdam. Met dank aan: Iris Labeur.
- Afb. 12 Zittende Boeddha met stijlkenmerken die doen denken aan Noordoost-Indiase kunst of kunst uit Bangladesh, gevonden in Midden-Java, collectie Museum Volkenkunde Leiden, 1403-2844. Copyright: Museum Volkenkunde. Met dank aan: Monique Koek.

Noten

- 1 Kick Hommes, 'In de ban van Robert Kaplan', *Eindeloos* 9 maart 2011 (<http://eindeloosweblog.wordpress.com/2011/03/09/in-de-ban-van-robert-kaplan>).
- 2 Het boek werd in 2010 gepubliceerd door Random House in New York. De Nederlandse vertaling werd door Spectrum in Houten uitgegeven.
- 3 Zo werd het boek op 21 januari door Juurd Eijsvogel besproken in de NRC, en was de auteur op 6 februari te zien in het televisieprogramma Buitenhof en diezelfde avond te horen op Radio 1 Bureau Buitenland. Op 8 februari gaf hij een lezing op het John Adams Institute in Amsterdam, op 9 februari was hij in Den Haag bij de Atlantische Commissie. Er waren interviews met NRC Handelsblad, De Pers, het AD, de VPRO Gids, HP/De Tijd, de Groene Amsterdammer en NOS.nl (zie <http://www.nieuwsbank.nl/inp/2011/02/06/V004.htm>).
- 16 4 Jules Sion, 1928-1929, *Asie des moussons*. 2 delen. Paris: Colin. (Géographie universelle 9). Zie ook: Michel Bruneau, 2006, 'Les géographes français et la tropicalité: à propos de l'Asie des Moussons', *L'Espace géographique* 35 (3): 193-207, in het bijzonder 195-196. Voor een Engelse versie zie *Singapore Journal of Tropical Geography* 2005, 26(3): 304-322.
- 5 Zo zag J.C. Heesterman de Indische Oceaan als een *économie monde* en gebruikte hij de term *l'Asie des moussons* in het kader van zijn theorie over de 'Hindu frontier'. Zie J.C. Heesterman 1989, 'The "Hindu Frontier"', in: J.C. Heesterman, Taufik Abdullah, Muzaffar Alam et al., *India and Indonesia: general perspectives*, pp. 1-15. Leiden [etc.]: Brill. (Comparative History of India and Indonesia 4). Met betrekking tot de dynamiek van de Indische oceaan, zie bijvoorbeeld Jerry H. Bentley, 1993, *Old World encounters: cross-cultural contacts and exchanges in pre-modern times*. New York: Oxford University Press; J.T. Bentley, 1999, 'Sea and ocean basins as frameworks of historical analysis', *Geographical Review* 89 (2): 215-224;
- Milo Kearney, 2004, *The Indian Ocean in World History*. New York: Routledge.
- 6 De acht onderwerpen die hij voorstelt zijn: 'Ban Chiang (the major prehistorical site); Funan (the first major Southeast Asian polity); the great Cambodian empire of Angkor; the classical Burman kingdom of Pagan; the sinization, florescence and nation-building of Vietnam; the great maritime empire and trading center based at Melaka; the process of "Indianization"; and the role of Southeast Asia in Asian maritime commerce.' Zie Craig A. Lockard, 1995, 'Integrating Southeast Asia into the framework of world history: the period before 1500', *The History Teacher* 29 (1): 7-35. Opvallend is het ontbreken van Indonesië in deze lijst, die hij op p. 8 geeft. In monografieën die zich specifiek op de geschiedenis van Zuidoost-Azië richten worden vaak Srivijaya (Sumatra) en Majapahit (Oost-Java) als twee belangrijke mogendheden genoemd. Midden-Java (soms Mataram genoemd), een ander belangrijk politiek centrum, ontbreekt nogal eens. Mogelijk is dit omdat de geschiedenis ervan nog zo onduidelijk is. Voor de naam Mataram, zie Jan Wisseman Christie, 2001, 'Revisiting early Mataram', in: Marijke J. Klokke en Karel R. van Kooij (ed.), *Fruits of inspiration: studies in honour of Prof. J.G. de Casparis*, pp. 25-55. Groningen: Forsten.
- 7 Kenneth R. Hall, 2004, 'Local and international trade and traders in the Straits of Melaka Region: 600-1500', *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 47 (2): 213-260.
- 8 Anthony Reid, 2007, 'Acheh between two worlds: an intersection of Southeast Asia and the Indian Ocean', in: Himanshu Prabha Ray en Edward A. Alpers (eds), *Cross currents and community networks: the history of the Indian Ocean world*, pp. 100-122. Oxford: Oxford University Press, p. 100. Overigens hebben sommige Zuidoost-Azië specialisten die zich op de oudere periode richtten zich wel degelijk ook met dat grotere verhaal beziggehouden. Zie bijvoorbeeld: O.W. Wolters, 1967, *Early Indonesian*

- commerce: a study of the origins of r vijaya*. Ithaca, New York: Cornell University Press; Ian Glover, 1989, *Early trade between India and South-East Asia: a link in the development of a world trading system*. Hull: The University of Hull, Centre for South-East Asian Studies (Occasional papers 16); Pierre-Yves Manguin, 1993, 'Trading ships of the South China Sea: shipbuilding techniques and their role in the history of the development of Asian trade networks', *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 36 (3): 253-280; Jan Wisseman Christie, 1999, 'Asian sea trade between the tenth and thirteenth centuries and its impact on the states of Java and Bali', in: Himanshu Prabha Ray (ed.), *Archaeology of seafaring: the Indian Ocean in the ancient period*, pp. 221-270. Delhi: Pragati Publications; en recent: Pierre-Yves Manguin, A. Mani, Geoff Wade (ed.), 2011, *Early interactions between South and Southeast Asia: reflections on cross-cultural exchange*. Singapore: Institute of Southeast Asian Studies ; Pierre-Yves Manguin, 2012, 'Asian shipbuilding traditions in the Indian Ocean at the dawn of European expansion', in: Om Prakash (ed.) *The trading world of the Indian Ocean, 1500-1800*, pp. 597-629. Calcutta: Centre for Studies in Civilisations, Project on History of Science, Philosophy and Culture in Indian Civilisation.
- 9 Zie ook Anthony Reid, 2009, 'Indonesian studies at the Australian National University: why so late?', *Review of Indonesian and Malaysian Affairs* 43 (1): 51-74, p. 52.
- 10 Zie www.efeo.fr en <http://www.cnrs.fr/inshs/relations-internationales/centres-francais-etranger/instituts-shs-etranger2.htm>; zie ook Catherine Clémentin-Ojha en Pierre-Yves Manguin, 2001, *Un siècle pour l'Asie: L'École française d'Extrême-Orient, 1898-2000*. Paris: École française d'Extrême-Orient; en van dezelfde auteurs, 2007, *A century in Asia: the history of the École française d'Extrême-Orient, 1898-2006*. Singapore: Didier Millet; Paris: École française d'Extrême-Orient.
- 11 Mijn leeropdracht is de 'kunst en materiële cultuur van Zuid- en Zuidoost-Azië'. In de Europese academische traditie is de kunst van Zuid- en Zuidoost-Azië altijd onderdeel geweest van een zogenaamde regiostudie, in dit geval de studie van de regio's Zuid- en Zuidoost-Azië. Karakteristiek voor een regiostudie is de bestudering van de lokale bronnen van de regio. Deze betreffen zowel de talige bronnen - de teksten en orale tradities - als de materiële bronnen - de kunst en materiële cultuur. Het doel van het bestuderen van die bronnen betreft het verkrijgen van een beter begrip van de geschiedenis en cultuur van de regio, op basis van die eigen bronnen. De kunst en materiële cultuur zijn in die context in de eerste plaats bronnen van informatie over geschiedenis en cultuur. Vandaar dat ik hier de bestudering van de kunst en materiële cultuur plaats binnen de bestudering van hun cultuurhistorische context.
- 12 Zie voor algemene recente beschouwingen hierover: Craig J. Reynolds, 1995, 'A new look at old Southeast Asia', *The Journal of Asian Studies* 54 (2): 419-446; Susan Bayly, 2004, 'Imagining "Greater India": French and Indian visions of colonialism in the Indic mode', *Modern Asian Studies* 38 (3): 703-744; de in noot 10 genoemde werken van Clémentin-Ojha en Manguin.
- 13 Thomas Stamford Raffles, 1817, *The history of Java*. London: Murray, deel 2, p. 5. Onmiddellijk na het vertrek van Raffles krijgt prof. C.G.C. Reinwardt de opdracht om in Indië onderzoek te doen - hij neemt onder andere een aantal beelden mee naar Nederland. Plannen voor een Commissie voor het opsporen, verzamelen en bewaren van oudheden mislukken, echter, wegens geldgebrek. Het onderzoek gaat met horten en stoten totdat een Oudheidkundige Commissie (in 1901) en daarna een Oudheidkundige Dienst (in 1913) wordt ingesteld. Zie A.J. Bernet Kempers, 1978, *Herstel in eigen waarde: monumentenzorg in Indonesië*. Zutphen: Walburg; J.P.M. Groot, 2006, *Van de Grote Rivier naar het Koningsplein: het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen 1778-1867*, p. 127, 142-143, 172-173. (Proefschrift

- Universiteit Leiden). Ondanks weinig overheidsbemoeienis werd er door individuele Nederlanders overigens wel degelijk ook interesse aan de dag gelegd voor de geschiedenis van Java. Zoals later is gebleken, heeft Raffles voor een groot deel, zonder duidelijke vermelding, geput uit een manuscript van J.A. Middelkoop, zie Donald E. Weatherbee, 1978, 'Raffles' sources for traditional Javanese historiography and the Mackenzie collections,' *Indonesia* 26: 63-93.
- 14 F.D.K. Bosch, 1938, *Het ontwaken van het aesthetisch gevoel voor de Hindoe-Javaansche oudheid*, pp. 9-10. Santpoort: C.A. Mees. (Rede Rijksuniversiteit Utrecht).
 - 15 Eveneens in de Nieuwe Rotterdamsche Courant. Deze is te raadplegen via de website van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag (www.kb.nl).
 - 16 Zie H.J. 't Hart-van den Muyzenberg, 1989, 'Krom, Nicolaas Johannes (1883-1945)', in: J. Charité (eindred.), 1989, *Biografisch woordenboek van Nederland* 3, pp. 358-359. 's-Gravenhage: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis. (<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/krom>).
 - 17 De eerste druk van de *Inleiding tot de Hindoe-Javaansche kunst* werd uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië in 's-Gravenhage. De andere monografieën werden uitgegeven door Martinus Nijhoff, eveneens in 's-Gravenhage. In 1926 verschijnt bij dezelfde uitgever ook *De levensgeschiedenis van den Buddha op Barabudur*, ook in het Engels onder de titel *The life of Buddha on the stupa of Barabudur, according to the Lalitavistara text*.
 - 18 G. Coëdès, 1968, *The Indianized states of Southeast Asia*, p. 7, 8. Honolulu: University of Hawaii Press. De Franse titel luidt: *Les états hindouisés d'Indochine et d'Indonésie*. (Nieuwe herziene editie van 1964, Paris: E. de Boccard).
 - 19 Coëdès 1968: 15. Zie noot 18.
 - 20 R.C. Majumdar, 1940, *Greater India*, p. 21. Sholapur. (Sain Dass Memorial Lectures 1940). Zie Hermann Kulke, 1990, 'Indian colonies, indianization or cultural convergence? Reflections on the changing image of India's role in South-East Asia', in: H. Schulte Nordholt (ed.), *Onderzoek in Zuidoost-Azië: agenda's voor de jaren negentig*, pp. 10-11. Leiden: Vakgroep Talen en Culturen van Zuidoost-Azië en Oceanië. (Semaian 3).
 - 21 Ook in publicaties van de Greater India Society, gesticht door een groep Bengaalse intellectuelen die niet gespeend waren van nationale trots, bijvoorbeeld het tijdschrift *Journal of the Greater India Society*. Zie ook noot 18.
 - 22 In het eilandengebied dat nu Indonesië is, vonden de eerste overstekten in prehistorische tijden (tussen 60.000 tot 40.000 jaar geleden) over zee plaats die een grotere afstand hebben dan door zwemmen kan worden afgelegd. In een latere prehistorische periode (vanaf ongeveer 3000 voor Chr.) verspreidde de Austronesische taalfamilie, waartoe de Indonesische talen behoren, zich over de hele Indonesische archipel, en vandaar richting het oosten naar Oceanië tot aan Paaseiland, en naar het westen, naar Madagaskar ten oosten van Afrika. Zie Ian Glover en Peter Bellwood, 'Southeast Asia: foundations for an archaeological history', in: Ian Glover en Peter Bellwood (ed.), *Southeast Asia from prehistory to history*, pp. 4-20. London en New York: RoutledgeCurzon. Grondstoffen en artefacten circuleerden al vroeg in het gebied van de Zuid-Chinese Zee. Zie noot 34.
 - 23 O.W. Wolters, 1967, zie noot 8. Pierre-Yves Manguin, 1993, p. 269. Zie noot 8.
 - 24 Michael Flecker, 2009, 'Maritime archaeology in Southeast Asia', in: John N. Miksic (ed.), *Southeast Asian ceramics: new light on old pottery*, pp. 34-47. Singapore: Southeast Asian Ceramic Society.
 - 25 Deze term werd voor het eerst geïntroduceerd door H.G. Quaritch Wales in 1948, in zijn artikel 'Culture change in Greater India', *Journal of the Royal Asiatic Society* 80, p. 17. Het is het meest bekend geworden door zijn publicatie *The making of Greater India: a study in South-East Asian culture change*, waarvan de eerste druk in 1951

- (London: Quaritch) verscheen, de tweede in 1961 en de derde in 1974. Zie ook F.D.K. Bosch, 1952, “*Local genius en Oud-Javaanse kunst*”. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij. (Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks 15-1).
- 26 W.F. Stutterheim, 1931, ‘The meaning of the Hindu-Javanese candi’, *Journal of the American Oriental Society* 51 (1): 1-15. Dit is een idee dat later, in 1974, door R. Soekmono, het eerste hoofd van de Archeologische Dienst van Indonesië (Dinas Purbakala Republik Indonesia, nu Pusat Penelitian dan Pengembangan Arkeologi Nasional) werd uitgewerkt in zijn proefschrift, *Candi: fungsi dan pengertiannya* (Jakarta: Universitas Indonesia) dat later in vertaling uitkwam als *The Javanese candi: function and meaning*. Leiden [etc.]: Brill. (Studies in Asian Art and Archaeology 17).
- 27 O.W. Wolters, 1982, *History, culture, and region in Southeast Asian perspectives*. Singapore: Institute of Southeast Asian Studies. Zie de herziene editie van 1999 (Ithaca, NY: Southeast Asia Program, Cornell University), p. 55.
- 28 J.G. de Casparis, 1983, *India and maritime South East Asia: a lasting relationship*. Kuala Lumpur: University of Malaya. (Third Sri Lanka Endowment Fund Lecture).
- 29 Kulke 1990, specifiek p. 30. Zie noot 20.
- 30 Sheldon Pollock, 1996, ‘The Sanskrit cosmopolis, 300-1300 CE: transculturation, vernacularization, and the question of ideology’, in: Jan E.M. Houben (ed.), *Ideology & status of Sanskrit: contributions to the history of the Sanskrit language*, pp. 197-248 (Hoofdstuk 8). Leiden [etc.]: Brill. Zie ook Sheldon Pollock 2006, *The language of the gods in the world of men: Sanskrit, culture, and power in premodern India*. Berkeley; Los Angeles: University of California Press. Zie ook: Daud Ali, 2011, ‘The early inscriptions of Indonesia and the problem of the Sanskrit cosmopolis’, in: P.-Y. Manguin, A. Mani, G. Wade (ed.), *Early interactions*, hoofdstuk 13. Voor de volledige titel, zie noot 8.
- 31 Pierre Dupont, 1941, ‘Les Visnu mitrés de l’Indochine occidentale’, *Bulletin de l’École française d’Extrême-Orient* 41 (2): 233-254.
- 32 Nadine Dalsheimer en Pierre-Yves Manguin, 1998, ‘Viṣṇu mitrés et réseaux marchands en Asie du Sud-Est: nouvelles données archéologiques sur le Ier millénaire apr. J.-C.’, *Bulletin de l’École française d’Extrême-Orient* 85: 87-123.
- 33 Pierre-Yves Manguin, 2010, ‘Pan-regional responses to South Asian inputs in early Southeast Asia’, in: Bérénice Bellina et al. (ed.), *50 Years of archaeology in Southeast Asia: essays in honour of Ian Glover*, pp. 171-181. Bangkok: River Books.
- 34 Bijvoorbeeld: Hsiao-Chun Hung en Peter Bellwood, 2010, ‘Movement of raw materials and manufactured goods across the South China Sea after 500 BCE: from Taiwan to Thailand and back’, in dezelfde bundel (zie noot 33), pp. 234-245, en ook Laure Dussubieux en Bernard Gratuze, 2010, ‘Glass in Southeast Asia’, in dezelfde bundel, pp. 247-259.
- 35 Thomas Crujisen, Arlo Griffiths en Marijke J. Klokke, ‘The cult of the Buddhist *dhāraṇī* deity Mahāpratisarā along the Maritime Silk Route: new epigraphical and iconographic evidence from the Indonesian Archipelago’. (Nog niet gepubliceerd, aangeboden aan *Journal of the International Association of Buddhist Studies*).
- 36 Bovengenoemd artikel. Zie ook Arlo Griffiths, 2011, ‘Inscriptions of Sumatra: further data on the epigraphy of the Musi and Batang Hari Rivers basins’, *Archipel* 81: 139-175, zie pp. 162-164; Arlo Griffiths, 2011, ‘Eine zehnmilige Mahāpratisarā aus Java im Museum für Asiatische Kunst’, *Indo-Asiatische Zeitschrift: Mitteilungen der Gesellschaft für indo-asiatische Kunst* 15: 3-9.
- 37 Gerd J.R. Mevissen, 1999, ‘Images of Mahāpratisarā in Bengal: their iconographic links with Javanese, Central Asian and East Asian images’, *Journal of Bengal Art* 4: 99-129.
- 38 W. Pachow, 1958, ‘The voyage of Buddhist missions to

- South-East Asia and the Far East', *Journal of the Greater India Society* 17: 1-22; Hudaya Kandahjaya, 2004, *A study on the origin and significance of Borobudur*. (PhD dissertatie, Faculty of the Graduate Theological Union, Berkeley, California), vooral paragraaf 3.2 Sea-route Buddhist transmission, pp. 40-82, en de handige tabel (pp. 73-77) waarin aangegeven wie wanneer en hoe reisde, voor zover bekend uit Chinese bronnen.
- 39 Marijke J. Klokke, 2006, 'The history of Central Javanese architecture: architecture and sculptural decorations as complementary sources of information', in: H. Chambert-Loir and B. Dagens (eds), *Anamorphoses: homage à Jacques Dumarçay*, pp. 49-68. Paris: Les Indes Savantes; 2007, 'An Indonesian sculpture in the Kröller-Müller Museum', *Aziatische Kunst*, 37 (4): 2-14; 2008, 'The Buddhist temples of the ailendra dynasty in Central Java', *Arts Asiatiques* 63: 154-167; 2009, 'Les temples bouddhiques de la dynastie ailendra à Java-Centre', in: P. Skilling (ed.), *Images et imagination: le bouddhisme en Asie*, pp. 111-133. Paris: École française d'Extrême-Orient, Musée Guimet; (met Véronique Degroot), 2010, 'Interrelationships among Central Javanese temples: the example of Asu, Lumbung and Pendem'. *Archipel: Études interdisciplinaires sur le monde insulindien*, 80: 45-75; in voorbereiding: een monografie getiteld *Central Javanese temples: chronology and interrelationships*.
- 40 J.G. de Casparis, 1950, *Inscripties uit de Çailendra-tijd*. Bandung: Nix. (Prasasti Indonesia 1); 1956, *Selected inscriptions from the 7th to the 9th century A.D.* Bandung: Masa Baru. (Prasasti Indonesia 2); 1958, *Short inscriptions from Tjāṇḍi Plaosan-Lor*. Djakarta: [s.n.] (Berita Dinas Purbakala = Bulletin of the Archaeological Service of the Republic of Indonesia 4).
- 41 De inscriptie van Wanua Tengah III. Deze werd door de Indonesische epigraaf Boechari getransliteraerd. De transliteratie is te vinden in de archieven van J.G. de Casparis die in het Instituut Kern, Universiteitsbibliotheek Leiden, worden bewaard.
- 42 Zie bijvoorbeeld: Djoko Dwiyanto, 1986, 'Pengamatan terhadap data kesejarah dari prasasti Wanua Tengah III tahun 908 M.', *Pertemuan Ilmiah Arkeologi (PIA)* 4, pp. 92-111. Jakarta: Pusat Penelitian Arkeologi Nasional; Kusen, 1994, 'Raja-raja Mataram kuna dari Sañjaya sampai Balitung: sebuah rekonstruksi berdasarkan prasasti Wanua Tengah III', *Berkala Arkeologi* 14: 82-94; Roy E. Jordaan, 1999, *The Śailendras in Central Javanese history*. Yogyakarta: Penerbitan Universitas Sanata Dharma; Jan Wisseman Christie, 2001, 'Revisiting early Mataram', in: Marijke J. Klokke and Karel R. van Kooij (eds), *Fruits of inspiration: studies in honour of Prof. J.G. de Casparis*, pp. 25-55. Groningen: Egbert Forsten. (Gonda Indological Studies 11); Roy E. Jordaan, 2006, 'Why the Śailendras were not a Javanese dynasty', *Indonesia and the Malay World* 34 (98): 3-22.
- 43 Philippe Stern, 1927, *Le Bayon d'Angkor et l'évolution de l'art khmer: étude et discussion de la chronologie des monuments khmers*. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner; 1942, *L'art du Champà (ancien Annam) et son évolution*. Paris: Adrien-Maisonneuve; 1965, *Les monuments khmers du style du Bàyon et Jayavarman VII*. Paris: Presses Universitaires de France; 1972, *Colonnes indiennes d'Ajantà et d'Ellora: évolution et répercussions: styles gupta et post-gupta*. Paris: Presses Universitaires de France; Philippe Stern en Mireille Bénisti, 1961, *Évolution du style indien d'Amarāvati*. Paris: Presses Universitaires de France; Mireille Bénisti, 2002, *Stylistics of Buddhist art in India*. New Delhi: Indira Gandhi National Centre for Arts. 2 vols; 2003, *Stylistics of early Khmer art*. New Delhi: Indira Gandhi National Centre for Arts. 2 vols; Jean Naudou, Claudine Picron, Philippe Stern, [1978] *Au service d'une biologie de l'art : recherches sur les arts de l'Inde et de l'Asie du Sud-Est*. [Paris] : Publications de l'Université de Lille III.
- 44 Inscriptie van Kelurak van AD 782, zie F.D.K. Bosch, 1928, 'De inscriptie van Keloerak', *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde* 68: 1-56; Inscriptie van

- Ratuboko AD 792, zie J.G. de Casparis, 1961, 'New evidence on cultural relations between Java and Ceylon in ancient times', *Artibus Asiae* 24: 241-248; Inscriptie van Plaosan, midden negende eeuw, zie J.G. de Casparis, 1956, *Selected inscriptions from the 7th to the 9th century AD*, pp. 188-189, 202; G. Coedès, 1959, 'L'Inscription de la stèle de Ligor: état présent de son interprétation', *Oriens Extremus* 6: 42-48; G. Coedès, 1968, *The Indianized states of Southeast Asia*, p. 123.
- 45 Klokke 2008, zie noot 39.
- 46 Idem. Zie ook Hiram Woodward, 1977, 'A Chinese silk depicted at Candi Sewu', in: Karl L. Hutterer (ed.), *Economic exchange and social interaction in Southeast Asia: perspectives from prehistory, history, and ethnography*, pp. 233-243. Ann Arbor: The University of Michigan, Center for South and Southeast Asian Studies. (Michigan Papers on South and Southeast Asia 13).
- 47 John N. Miksic, 2009, 'Research on ceramic trade, within Southeast Asia and between Southeast Asia and China', in: John N. Miksic (ed.), *Southeast Asian ceramics: new light on old pottery*, pp. 171-199. Singapore: Southeast Asian Ceramic Society. Zie p. 171.
- 48 John N. Miksic (ed.), 2009, *Southeast Asian ceramics: new light on old pottery*, pp. 10-11.
- 49 Andere collecties zijn die van het Wereldmuseum Rotterdam, Museum Nusantara Delft, het Gemeentemuseum Den Haag, Museon Den Haag, Keramiekmuseum Princessehof Leeuwarden, het Nationaal Klok & Peel Museum Asten, en verschillende privé-collecties in Nederland. Zie Pauline Lunsingh Scheurleer en Marijke J. Klokke, 1988. *Ancient Indonesian bronzes*. Leiden: Brill, p. 52.
- 50 Lunsingh Scheurleer en Klokke 1988. Zie hierboven, noot 49.
- 51 Bennett Bronson *et al.*, 1992, 'Patterns in the early Southeast Asian metals trade', in: Ian Glover *et al.* (ed.), *Early metallurgy, trade and urban centres in Thailand and Southeast Asia: thirteen archaeological essays*, pp. 63-114.
- Bangkok: White Lotus.
- 52 Het betreft hier het Intan scheepswrak, zie Flecker 2009 (zie noot 24), p. 38.
- 53 A.J. Bernet Kempers kaartte dit wel al in 1933 aan. 'It would be equally necessary to analyse the material of the bronzes from Java' (in *The bronzes of Nālandā and Hindu-Javanese art*. Leiden: Brill, p. 13). Ca. 70 analyses van Javaanse bronzen van Duitse collecties werden in 1972 gepubliceerd. Zie Otto Werner, *Spektralanalytische und metallurgische Untersuchungen an indischen Bronzen*. Leiden: Brill. De archaeometallurgie heeft zich sindsdien in rap tempo ontwikkeld, met name in de laatste 20 jaar, ook op het gebied van Zuid- en Zuidoost-Aziatische bronzen. Zie bijvoorbeeld D. Bourgarit *et al.*, 2003, 'A millennium of Khmer bronze metallurgy: analytical studies of bronze artifacts from the Musée Guimet and the Phnom Penh National Museum', in: Paul Jett (ed.), *Scientific research in the field of Asian art*, pp. 103-126. Washington DC: Freer Gallery of Art, Smithsonian Institution; C.L. Reedy, 1997, *Himalayan bronzes: technology, style, and choices*. Cranbury, N.J. [etc.]: Associated University Presses; S. Srinivasan, 1999, 'Lead isotope and trace element analysis in the study of over a hundred South Indian metal icons', *Archaeometry* 41 (1): 91-116; A. Thantilage, 2008, *Archaeo-metallurgical investigation of Sri Lankan historical bronzes*. Postgraduate Institute of Archaeology, University of Kelaniya, Sri Lanka (PhD dissertatie); T. Vibha (ed.), 1998, *Archaeometallurgy in India*. New Delhi: Sharada Publishing House.
- 54 Robyn J. Maxwell, 2006, *The bronze weaver: a masterpiece of 6th-century Indonesian sculpture*. Canberra: National Gallery of Australia.
- 55 Deze staat bekend onder de naam Dong Son cultuur. In eerste instantie werden bronzen voorwerpen, zoals keteltrommen en watervaten, uit de Dong Son cultuur van Noord-Vietnam geïmporteerd, maar al gauw werden ze ook lokaal nagemaakt. Zie A.J. Bernet Kempers, 1988, *The kettledrums of Southeast Asia: a Bronze Age world and its*

- aftermath*. Rotterdam; Brookfield: Balkema. (Modern Quaternary Research in Southeast Asia 10).
- 56 De analyses werden uitgevoerd met behulp van een Bruker AXS Tracer iii handheld XRF spectrometer. De volgende objecten uit de collectie van Museum Volkenkunde waren hiervoor geselecteerd: 1403-1697 (Vairocana); 1403-1699 (Avalokiteśvara); 1403-1717 (Boeddha), 1403-1782 (Amoghapāśa Lokeśvara); 1403-1841 (Avalokiteśvara); 1403-2358 (Locanā met inscriptie); 1403-2456 (Avalokiteśvara); 1403-2844 (Boeddha op een troon); 1403-2847 (Vairocana); 1403-2855 (mediterende Boeddha); 1403-3007 (Vāsudharā?); 1403-3052 (Tārā?); 1697-1 (Hanuman); 2630-1 (relief met Amoghapāśa Lokeśvara); B79-1 (Mahāpratisarā-*dhāraṇī* met afbeelding van vrouw en kind).
- 57 De Casparis 1983, zie noot 28.
- 58 Het onderzoek werd niet gehonoreerd in de tweede ronde. Het werd wel subsidiabel geacht, maar kon ‘op grond van zijn plaats in de prioriteringslijst om financiële redenen’ niet gesubsidieerd worden. Een merkwaardige conclusie van het evaluatierapport over het project was: ‘the project is relevant within the framework of Dutch history and the relevant richness of Dutch museum collections but fails to make clear what the impact and relevance will be outside this domain’. Het voorgestelde onderzoek - het moge duidelijk zijn - is gericht op het vergroten van ons inzicht in de interculturele relaties tijdens een vroege periode van globalisatie in een gebied, het gebied rond de Indische Oceaan, dat in onze huidige periode van globalisatie wel eens opnieuw een cruciale rol zou kunnen gaan spelen.
- 59 Fonds Zuid- en Zuidoost-Aziatische Kunst, ondergebracht bij het Leids Universiteits Fonds (LUF). Informatie is te vinden via www.luf.nl, ‘Leids Universiteits Fonds’ (links boven), ‘Fondsen’, ‘Fondsen Geesteswetenschappen’. Voor een eenmalige schenking wordt geadviseerd contact op te nemen met het LUF via info@luf.leidenuniv.nl of 071-5130503.
- 60 H.P. Wijsman, 1891, *Het verband van de toxicologie met andere natuurwetenschappen*. Leiden: Brill (Rede Rijksuniversiteit Leiden). Een ongepubliceerd verslag van zijn Indische reis ligt in het archief van het Koninklijk Instituut voor de Tropen. Lina Maria Coster-Wijsman, 1929, *Uilespiegel-verhalen in Indonesië: in het bijzonder in de Soendalanden*. Santpoort: Mees. (Proefschrift Rijksuniversiteit Leiden). Els Postel-Coster, 1985, *Het omheinde kweekbed: machtsverhoudingen in de Minangkabause familieroman*. Delft: Eburon. (Proefschrift Rijksuniversiteit Leiden); 1987, *Over de grenzen: culturele antropologie in feministisch perspectief*. Leiden: Rijksuniversiteit. (Inaugurele rede, ook in het Engels gepubliceerd).
- 61 Mijn moeder overleed op 17 januari 2012.

